

Чедиишкенин бол, Екатерина Алексеевна!

Василий Ян – чогаалчы, режиссер

Чаартылганың үези

№ 79 (18506)

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелзэн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Садар өртөз хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014 чылдың

июль

3

четверг

Бир олутта – тос киж

Бо чылын республикага ажыт-тынар Президентиниң кадет училищезинче кирериниң шылгалдалары Кызылда эгелзэн.

Июльдуң 1-ден 17-ге чедир тускай комиссия бирги шилге чадазын эрткен болгаш шийтирлекчи шылгалдалар дужаар кылдыр санаттынган 591 элээдиниң билин шылгаар. Тываның Өөредилге яамызының дыңнатканын езугаар алырга, училищеже кирериниң конкурсу дыка нарыыдаан – бир олутче 9 киж кордап турар. Ынаар кирип алыр дизе элээди оолдар дөрт эртемге – орус болгаш даштыкы дылдарга, математика билин шылгадыр, күш-дамыр сайзыралын көргүзер.

Кирериниң шылгалдазын дужаарының бүдүүзүнде Тываның Башты-ы Шолбан Кара-оол хүлээп алыш-ын комиссиязының даргазы, РФ-тиң амгалал яамызының шериг өөредилге килдизиниң начальниги Михаил Зырянов-биле ужурашкан. Чиигелделиг категорияның уругларынга хамаарыштыр азак Даргазы бодунуң бодалын база апа илереткен. Кирериниң шылгалда-ын дужаар кылдыр санатканнарның азында ыңдыг категорияның уругла-ы 74 киж болган. А ниити олуттар-ы саны 65. Бо хүлээп алышкынга

Тываның Баштыы Ш.Кара-оол хүлээп алышкын комиссиязының даргазы, РФ-тиң Амгалал яамызының шериг өөредилге килдизиниң начальниги Михаил Зырянов-биле ужурашканга үезинде.

кожууннарның төлээлежилгезин база барымдаалаарының эргежок чугулазын Шолбан Кара-оол демдеглээн. Тываның муниципалдыг тургузуларынга үлелге чөптүг болур ужурлуг. Амгы үеде шилит-тинген уругларның 30 ажыг хуузу найы-сылалдың школаларының өөреникчиле-ри болуп турар. Кызыл чоогунда Кызыл кожуундан өөреникчилер саны 55-тен ашпаан. Тывада улуг кожууннарның бир-ээзи Барыын-Хемчиктен 43 киж ки-рер деп турар. Арткан муниципалдыг тургу-

зулардан каш-ла киж бижиттинген.

«Президентиниң кадет училищезин социал объект кылдыр эгезинде-ле санап эгелзэн бис – деп, Шолбан Кара-оол са-гындырган. – Ооң кол сорулгазы чүг-ле салым-чаяанның оолдарны өөреди-ри эвес, күрүнеден өске дуза чедирер чер чок өскүс чаштарның болгаш ада-иези-ниң хайгааралы чок арткан уругларның эң салым-чаяанныңларынга эки өөре-дилге черин доозуп алыр органы бээр болур».

(Уланчызы 2-ги арында).

Хүннүң медээзи

Тыва дөрткү черде

Федералдыг кадык камгалалының информация сис-темазынче чедиишкенин кирген дөрт регионнуң аразынга Тыва база санаткан.

Информастыг технологиялар-ны сайзырадырының концепция-зынга дүүштүр Тыва медицинаның информация системазының бүгү кезектерин шигээди алган деп, РФ-тиң Кадык камгалал яамызы-ның информастыг техноло-гиялар болгаш харылзаа депар-таментизиниң директору Роман Ивакин чугаалаан. Оларның ара-зында эмчиге хүлээп алышкын-га электроннуг хевирге бижидип алыры, чыда эмнээр черлерде болгаш поликлиникада ажылдап турар дериг-херекселдер бар. Ты-вадан аңгыда Забайкалье край, Ульяновск область болгаш Санкт-Петербург хоорай мурнакчылар болган.

Кадык камгалалдың регион системазын информастадыл-газының түннелдериниң дуга-йында айтырыгны ТР-ниң Кадык камгалал яамызының коллегия-зынга сайгарган. Амгы үениң IT-технологияларын шигээдиринге федералдыг болгаш республика бюджеттеринден 101 млн. ажыг рубльди тускайлаан, 2014 чылдың эгезинде ол акшаны бүрүнү-биле шигээткен деп, медицинаның ин-формация-анализ төвүнүн дирек-тору Байырмаа Чурук демдеглээн.

Чаартылганың ийи чылының дургузунда 1160 сан компьютер техниказын садып алган, меди-цина организациялары номчуттунгур электроннуг карталар-биле дерит-тинген. Албан чериниң иштинге тургузар тус черниң саналга чет-килериниң 2094 ажылдаар олутта-рын тургускан. Медээлер шыгжаар регион төвүндө сервер болгаш телекоммуникация дериг-херексе-лин салган. Регионнуң чаңгыс аай медицина информастыг система-зы шигээди алдыган, ол арга электроннуг медицина картазын белеткеп кылдыр органы тывыскаан.

Информастыг технологияларны шигээткениниң түннели-биле ме-дээлер шыгжамырынга тургустун-ган электроннуг медицина кар-таларының саны 295 муң четкен, ол дээрже чурттакчы чоннуң ниити санының 95 хуузу-дур. Аарыг кижилер порталын дамчыштыр 2013 чылдың сентябрыдан 2014 чылдың июньга чедир 418, 5 муң киж бижиткен.

«Тоолчургу оранда келген дег бис...»

Июль 1-де Тываның Чазаанга аалчыларывыс – Владимир Маяковский аттыг академиктиг театры-ның артистери-биле парлалга кон-ференциязы болуп эрткен.

Конференцияның эгезинде ТР-ниң ааның Даргазының оралакчызы атолий Дамба-Хуурак республика-а төөгүзүн каксы таныштырып, Тыва-е Россияның демнежилгезиниң 100-юонга хамаарыштыр чугаалаан. Ты-орус чоннарның аразында харыл-зын, чаңгыс салым-хуузуун Россияның илдарлыг артистери аажок сонуур-и. Гастрольдар ажылын деткиир фе-алдыг төптүң генералдыг директору-ения Шерменева Тываның В.Көк-оол-иң национал хөгжүм-шии театрынга дүлел бижикти ооң директору Ты-иң Улустуң артизи Станислав Ириль-тывыспышаан, тыва театрының чылыг-чак хүлээп алышкынын онзалап-деглээн.

Россияның алдарлыг артизи Любовь-енко Тываның арыг агаарын, бойдус-малын кайгап ханмаанын магадап-алап тура, бир-ле дугаар тыва театр-ы-аның Улустуң артизи Станислав

Парлалга конференциязының үезинде.

Ирильдин хөөмей-сыгыдын дыңнааш: «Тоолчургу оранда келген-дир бис» – деп бодаанын өөрүшкү-биле чугаалаан. Ол ышкак өске-даа артистер боттары-ның Тыва, тыва театр, тыва көрүкчү ду-гайында бодалдары-биле үлешкен. Олар

шупту Тывада сагыш-сеткил хайныкты-рар кайгамчык чараш чүүлдер хөй бол-ганын демдеглээннер. «Тыва көрүкчү-лерниң шиилерни харамдыгып, оларның утка-шынарынче сиңнигип көөрү өөрүн-чүг-дүр.

(Уланчызы 2-ги арында).

Хүннүң медээлери

Мэрияга сагындырбайн чеде берген

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Кызыл хоорайның мэриясының аппарат хуралына киржир деп шийтирилээн. Аңаа баарын кымга-даа дыңнатпаан.

Чазак Даргазы чеде бээр мэр Владислав Ховалыг бодунуң оралакчылары болгаш департаментилер удуртукчулары-биле ажылчын айтырыгларны шийтирилеп оор болган. Регионнуң удуртукчузу оларның чугаазына дораан киржи берген. Хоорай чагыргазының ажилдакчылары халаажыргай байдалдыг ажилдап турар деп ол шүгүмчүлээн болгаш боттук ажилче дарый кирерин сүмелээн. Найысылалды акшаландыраарының хемчээли чыл санында өзүп турар, Кызылдың девискээринде чугула төлөвилелдер күүсеттинип турарындан хоорайга акша-хөреңгини өске база-ла чугула төлөвилелдерден берип турар болгай. Чазактың ындыг деткимчези муниципалдыг эрге-чагырганың харысалгазын улгаттырар, чаа-чаа эгелээшкиннерни тывылдырар ужурлуг.

«Экономиканың сайзыралының, инвестициялар киреринге байдалдарны тургузарының немелде аргаларын идекпейлиг дилээринин эргежок чугулазын хоорайның удуртулгазына айтып тур мен» — деп, Ш.Кара-оол демдеглээн. Бо талазы-биле чугаа бир шак хире үргүлчүлээн. Тываның Баштыңы юбилейинин тудуг объектилеринге ажилды шапкынчыдарын негээн. Ооң-биле чергелештир чон-биле харылзааның чугулазын база айтыркан.

Тыва биле Россияның демнежилгезинин 100 чылын болгаш Кызыл хоорайның юбилейин каш хонук байырлап алыры-биле эрттирбейн турар дээрзин база катап сагындырган. Чурттуң удуртулгазының федералдыг эрге-байдал киригени бо юбилейлерни эрттиреринин кол сорулгазы чурттакчы чоннуң амыдыралының шынарын экижидери болур. Чаа оруктар, чаарттыг парктар, туттунган социал объектилер, Россияның регионнары-биле культура харылзаалары болгаш өске-даа хөй-хөй чүүлдер бар. «Найысылалдың болгаш республиканың чурттакчылары сагыш салышкынны болгаш деткимчени эскерип каар ужурлуг, кол чүүл ол» — деп, Шолбан Кара-оол түңнелинде чугаалаан.

Кожууннар эмнелгелери-биле телеконференция

«Телемедицина» төлөвилелин езугаар регионнуң кадык камгалалын чаартырынга дүүштүр тургускан чаа коммуникация дериг-херекселеринин дузазы-биле Тываның эмчилери телеконференция хевирлиг сүмелжилгени бир дугаар эрттиргеннер.

Чижээ, кезер эмчилер ниитилели онлайн-чурум-биле Улуг-Хемниң кожууннар аразының медицина төвүнде болгаш Каа-Хем кожуун эмнелгезинде коллегаларының ажил-чорудулгазын сайгаргандар. Тываның Кадык камгалал яамызының штаттан дашкаар хирургу, телеконференцияның эгелекчизи болган Адыгжы Саая эмчилер оорга бертингенде, хан-дамыр аарыглары тывылганда канчаар эмнээринин дугайында чугааны кылган, ол ышкыш өске-даа нарын айтырыгларны олар сайгарган дээрзин дыңнаткан. Улуг-Хемчилерден аңгыда, ол чөвүлелге Барыын-Хемчиктин медицина төвүнүн болгаш Чөөн-Хемчиктин район эмнелгезинин специалистери киришкеннер.

Чаа дериг-херекселге баштайгы ажил кылатас болбаан, кожууннар-биле харылзаа эпти-ле үстү бээр турган. Ындыг турбуже кадык камгалалдың кожууннарда албан черлери-биле харылзааны доктаамал тудар бис деп, Адыгжы Саая санап турар. Аңаа кезер эмчилеринин болгаш бертинген сөөк-даяк эмнээр эмчилеринин киржилгези албан болур.

Ниитилелдин дараазындагы хуралы сентябрда болур, аңаа чүгле Тываның эвес, кожа Красноярскинин край эмнелгезинин специалистери база киржир. Ол айтырыгларны шийтирилээринге келир үеде Москвада, Америкада, Европада коллегаларын база кириштирер сорулганы Тываның эмчилери салып турар.

ТР-ниң албан-езузуңуң сайтыңдан.

Бир олутта — тос кижжи

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Олуттарны республиканың кожууннарының аразына чөптүү-биле хуваары кадет училищезин тургузарының барымдаазы болганын өөренип көөр херек. «Район бүрүзүңге 3-3 олутту хуваар, аңаа дүүштүр хүлээп алыр турган» — деп, Тываның Баштыңы чугаалаан.

Михаил Зырянов Шолбан Кара-оолдун саналын деткээн. «Мен бодум көдээ черге, чединмес өг-бүлөгө төрүттүнген мен, ынчангаш көдээ уруглар дугайында Силеринин дүвүрелиңерни билип тур мен — деп, ол чугаалаан. — Комиссия бодунуң ажылынга Силеринин кириген саналдарыңарны бүрүнү-биле күүседир. Олуттар чедишпейн-даа турар болза, кожуун бүрүзүңден өөреникчилерни хүлээп алырын, чиигелделиг улустуң байдалдын барымдааларын кызыдар бис».

Киреринин баштайгы шылгалдаларын дужааган үе бо өөр-

дилге черинин негеттинип турарын көргүскен деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн. Уругларга ат-сураглыг өөрөдиге черин аждаарының талазы-биле республика баштайгы базымны кылып эгелээни ол. Училищени калбартыр, курсантыларның санын көвүдөдир талазы-биле дилегни Россияның камгалал сайыды Сергей Шойгуке кириер деп турарын Тываның Баштыңы дыңнаткан.

Ниитизи-биле училищеге 130 сургуулду өөрөдир көрдүнгөн. Амдызында чүгле 65 олутче өөреникчилерни хүлээп ал турар, артканнарын ийги ээлчег ажылгалга кириген соонда хүлээп алыр. Тываның Баштыңы аңаа олуттарның санын чоорту 300 чедирер сорулгалыг.

Оон аңгыда Шолбан Кара-оол ТР-ниң өөрөдиге сайыды-биле чугаа кылган. Экзаменнеринин түңнели-биле кадет училищезинче

кирбейн барган оолдарның салы хуузу кандыг болурун олар чугаашканнар. Оларның боттарының школаларынче дедир чедип кээр күзүңгиз эвес. Чижилгелиг мында байдалды эртип турган оолдар дээрге бөдүүн эвес, шыырак балеткелдиг кижилер-дир. Ындыгла республикага херек. Ынчангаш Президентинин кадет училищезинче кирбээрнерни ат-алдарлыг өскө өөрөдиге черлеринче — күрүн лицейинче болгаш Кызылдың кол кол гимназияларынче сүмелээр болза эки дээрзин дугурушканнар.

Долаана САЛЧАК

«Тоолчургу оранда келген дег бис...»

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

А москвачылар ындыг эвес, анаа мода сүрүп театрлар болгай — деп, Россияның Улустуң артизи Анатолий Лобокский чугаалаан.

Дараазында журналистер сураглыг театрның июнь 27-ден июль 2-ге чедир чеди хонуктуң дургунда бараалгаткан шиелеринге хамаарыштыр айтырыгларны салган. Ф.Достоевскийниң «Дядюшкин сон», С.Денисовтуң «Девять по десять», М.Ивашкивичюстуң «Кант», А.Островскийниң «Не все коту масленица», Н.Гогольдун «Женитьба» деп шиелеринден көргүзүлгелер ийи талантың аразына солун сайгарылгалыг чугааны болдурган.

Москваның Вл.Маяковский аттыг академиктиг театрының директору Леонид Ошарин, ол театрның режиссеру, уран чүүл удуртукчузу Миндаугас Карбаускис, чогаалчы, драматург, театр болгаш кино режиссеру Марюс Ивашкивичюс шиелеринин сценага салдынганының дугайында дыңнадыгны кылган.

«Не все коту масленица» деп шийден үзүндү.

РСФСР-ниң Улустуң артизи Светлана Немолёва, Россияның Улустуң артистери Михаил Филиппов, Игорь Костоловский, Анатолий Лобокский, Россияның алдарлыг артистери: Александр Андриенко, Любовь

Руденко, Виктор Запорожский тыва чонга байырын чедирип, аас-кежикти күзээр.

Айдиго ОНДАР.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруктары.

Тыва сценада Н.Гогольдун «Женитьба» деп шийди.

Тыва биле Россияның демнежилгезиниң 100 чылынга

УЕЛЕРНИИ, ОРУКТАРНЫИ БЕЛДИРИ

1892 чыл. Күчү-лүг Улуг-Хем-ниң эрин дургаар эргеленген делгем шынаа. Чаа-Хөл хем-ниң аксының элээн үстү. Чиң-

гир-ногаан шык хөлбеңейнип чыдар Кедээр-Суг-Аксының чаны. Ол чоок-кавыга Медведев алышкыларның, Вильнер-лерниң база кыдат садыгжыларның, орус хөлечиктерниң он ажыг бажыңнары турган. Олар-ның чоогунга сойоттар өглерин тип алган.

Медведевтер чай дургузунда Ир-утскиже бирден ийи муң чедир мал-каганы сүрүп чедиргеш, дужаап, ончаага чедирип ап турган. Виль-ерлер база кыдат сайгарлыкчы-ар сойоттардан диңи, киш кежин-ен эгелээш, сыын мыйызы, тооргу ийи дээш, өске-даа өлүктү хүлээп ап турган. Сууржугаш орук белдири-парган, хөй аймак-сөөк сайгарлык-ыларның мөөңежи кээр өртээли ол берген.

1914 чыл. Алаак-шыктыг, делгем-ген шөлдүг ортулуктарлыг, септиг-луг-Хем кыдыынга чыраадан өрзөн-жааларлыг, чоннуң «татарлар хоо-йы» дигири ийиги сууржугаш база-тып келген.

1941 чыл. Хереме, Үрбүн, Кызыл-аг, Шаңчы, Бөш-Даг, Ак-Хем, Кара-Тал, Ак-Туруг, Кара-Суг, Чаа-Хөл деп он сумулуг Чаа-Хөл кожуун-оргустунган.

Сумулар үндезилеттинерге, эге-нде майгын азы атка дажыглаар-ерги садыглары, чоорту ыяш ма-иннер тыптып келген.

Бөлгээт черлерге интернаттар-г эге школалар ажыттынгылаан. Чаа орус, тыва дээш, өске-даа ки-лер башкылап турган. Херемеге Буянды, Бай-Булуңа — Биче-оол, ернат эргелекчизи Шнырева, Ка-Талга — К.Маадыр-оол, Ширип-а, Ак-Хемге — Сухова, Шөгүр-В.А.Альфина. Ак-Туругдан ырак-сте Кара-Сугга орус, тыва ийи-ла ажыттынган. Бо одуруглар би-чизи бир класска аңаа өөрөнгөн. Ив документилендеринде көөрге, с башкылар тыва дылды, тыва-ыкылар орус дылды өөренир-гүмнер турган.

Хереме сумузу Тыва Автоном-областың күүседикчи комите-ниң 1950 чылдың октябрь 7-де 487-ги шиитпири-биле дүжүрүп-кан. Суурнуң орус, тыва, хакас-аймак чону Чаа-Хөл, Үрбүн, Ша-Арыгга көжүп кээп, турумчаан. 1949 чылда Чаа-Хөл суурга ажыт-ан машина-трактор станция-кожуунуң сайзыралыга кончуг-дузалыг болган. Дайынның-е оруктарын эрткен фронту-рдан эгелээш, эртем-билиг-лиг-тукчулар, специалистер аңаа-ып келген. Кожуун архивин эм-эримге, дайынның 51 орус хоо-ары Чаа-Хөл кожуундан чорут-20 эки турачылар-биле кады 71-инчы бар болган. Кайгаан мен!

ИТС-тиң баштайгы директору-сей Георгиевич Новокрещенных,-тудуртулга талазы-биле оралак-

чызы Совет Эвилелиниң Маадыры Чүргүй-оол Хомушку. ИТС-ке трак-тористер белеткээр курстарга техни-каның эге билиглерин алган, келир-үениң алдар-хавыялыг механизатор-лары оон үнгүлээн. ИТС кожуунда 9 колхозтуң хову-шөлдөринге дүжүттү-тарып өстүрүп турган.

Ооң-биле кады кожуунга албан-черлери база хөгжүп үнген Ак-Туруг-чоогунда Кара-Сугну ажыдарда, баштай аъттыг специалистер келген. 1946 чылда амгы Ак-Туругда Совет-ская кудумчузу турар делгем шөлге-аэродромга «кукурузниктер» дээр-самолеттар хонуп турган. Улуг само-леттар Чадаананың хөмүр-даш уур-гайының чаны Бора-Булак ховузуңга-аэродромга хонар, Кара-Суг, Шөгүр, Ак-Холдан өрүмнөп үндүргөн-даа, казып ужулган-даа рудаларны улуг-самолеттарга чүдүргөш, соңгаарга-аппаргаш, ханы шинчилээн. Кара-Суг-суурнуң хөй аймак 1000 хире чурт-такчыларының 80 ажыг хуузу орус-чон. Ол бүдүрүлгеге хөй тывалар-дузалал ажылга, бүдүрүлгеге-даа-ажылдаар аргалыг болганнар. 1954 чылда Кара-Суг хагдынган, бүдүрүл-ге улуг, биче электри станцияларын-Ак-Туругга каапкан. Өске-даа бажың-балгатты, херекселдерни Ак-Туруг-же, Чаа-Хөлчө көжүргөн. Хемчик аксы-ның бичии ыңдында Шөгүрге, Дуна-Тайгазының ыңдында Үрбүн деп улуг-хемче кирген Ак-Хол-Аксынга бүдү-рүлгелер, эге школалар, медресе-лар турган. 1953 чылда хагдынгы-лаан.

Чаа-Хөл кожуун эмнегезиниң-баштайгы эргелекчизи эрес-дидим-10 эки турачы кыстарның командири, дайынның хоочуну Тюлюш Ширин-оолович Хүргүлек. 1949 чылда дээди-эртемниг А. Любимов эмчи кээрге, халашкаш, Ак-Туругнуң медресе-зунче шилчээн. А. Любимов сөөлүндө-Тыва АССР-ниң кадык камгалалы-га сайыттап хөй чыл ажылдаан. Те-рапевт эмчи Е.А.Жукова 1961 чылда-ССРЭ-ниң эмчилер шуулганынга Чаа-Хөлду база Тываны төлээлеп чораан.

Районнуң хереглекчилер ниитиле-линге Оюн Бедикович Наксыл биле-дайын киржикчизи подполковник-Виктор Васильевич Китайкин хөй чыл-ажылдааннар.

Чаа-Хөл суурну таварты барыын-районнарже аргышкан автобус-болгаш өске-даа машина-техника-пассажиры чененир столовая-ның 1957-1968 чылдар үезинде эрге-лекчизи Анастасия Федоровна Южа-кова (Тываның национал банкызы-ның амгы даргазы Ю.П. Южаковтуң-авазы). Сөөлүндө «Хүндүткелдин-демдээ» орден-биле шаңнаткан, «ХХ-чүс чылда Тываның алдарлыг кижиле-ри» деп Күрүне номунда ады кирген.

Чаа-Хөлдүң клуб эргелекчизи-Степан Гилев — кончуг шириин ашак. Киноже билеттерни Маша Кукарина-садар, Панна Глыжина билеттерни-хынап кирир. Клубка концерттер-ге баяннаар, тывалап ырлаар Блинов-биле саксофонга ойнаар Сайзанаков-ту Чаа-Хөлдүң хоочун чурттакчылары-сактырлар. Караа көрбөс композитор-Солаан Базыр-оол биле баян тыртар, ыры чогадыр Михаил Дмитриевич-Зырянов четтинчип алгаш кады чо-руурлар. Бо одуругларны бижип ту-

румда, өөм иштиниң төрөл угбазы, 81-харлыг Сара Ховалыговна Чап-оол: «Солаан Базыр-оол биле дөрт класс-доозупканывыста, карактарывыс-аараан. Солаанны ада-иези улуг эм-чилерге чедирген, та кестирткен, ийи-караа көрбөй барган, ада-иезинге-«Анаа караамны силер шын эвес-эмнеттиңер» деп хыйланып турган. Мээң бир караам агаргаш, ол хевээр-көрбөй барган» — диди.

Чаа-Хөлдүң интернадын 1960-чылдар эгезинде Варвара Антоновна-Юша (өөнүң ээзи Сергей Чоодуевич-Юша, 1963-66 чылдарда Үрбүн шко-лазының директору) эргелекчилээн. Ооң соонда Анна Опакаевна Седип-үр эргелекчилээн, Кызылга 90 хар-чедир чурттаан. Улуг уруу Алла Чаа-Хөл школазын 1959 чылда дооскан. Алла Кыргысовна Сиразидинова «Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи»-база «РФ-тиң алдарлыг эмчизи» ат-тарның эдилекчизи. Кызылда ажыл-дап, чурттап чоруур.

Виктор Седипович Кызыл-оол Чаа-Хөл школазынга 1953 чылда ажыл-дап келгеш, Кара-Тал аттыг школаны-Чаа-Хөл школазы деп эде адаткан, хөй чыл директорлаан. Өөнүң ишти-хакас омактыг Клавдия Архиповна — математиканың тергии башкызы. Иелээ хөй ажы-төлдү өөредип кижизиткен. 1995 чылда Шагаан-Арыг-же, Тверь хоорайже эртемден уруглары-ның аайы-биле 2000 чылдар эгезин-де көшкен, ында чурттап чоруур.

Лидия Петровна Саргова институт-соонда Тываже чоруткан, Чаа-Хөл-школазынче томуйлаткан. Чалыы-на-зынындан, өске эш-өөрү ышкаш, баш-кының белен эвес үүлөзүн шигээдип-ап, бүгү күжүн, билиин берип, уйгу-дыжын харам чокка бараалгаткан, хөй ажы-төлдү кижизидип өөреткен. Немец дылды 7 класстан 11 класс-ка чедир бо башкыга башкылаттым. 1966 чылда бистиң доозукчу клас-зы-выстың удуртукчу башкызы, кедегей-шыңгы. Лидия Петровна — хүндүлүг-башкывыс Кызылга ажылдап, дириг-чорда, бистиң класстың өөреникчи-лери чыгып алгаш, боодал чечектер-ни сөңнөп, четтиргенивисти илередип-четтикпээнивис хомуданчыг.

1966 чылда Чаа-Хөл школазын-11-ги класстың база 10-гу класстың-40 өөреникчилери деңге дооскан. Чамдык эш-өөрнү сактып көрейи: Юрий Арнатский — тывалап ырлаар; Михаил Пивиков — Томскиде, техни-тиг эртемнерниң кандидады, ам док-тор-даа чадавас; Виктор Кривонож-кин — шериг журналист, подполков-ник; Иван Покоянов — хакас, анаа-тывалаар, кедегей баяннаар; Свет-лана Монгушевна Ким (Чындак-оол)-эмчи чораан; Аменина Архиповна-Бы-тотова — башкы; Марина Монгушев-на Гаврилова (Шекпер-оол) — дыл эр-темнериниң кандидады, ТКУ-га баш-кылап чораан; Нина Норбуевна Троя-кова (Сандуу) — эмчи, Кызылда.

Уелерниң, оруктарның белди-ри Чаа-Хөлдү Саян-Шушенск суг-хөөлбээ хөме албаан болза, ооң-хөй омак аймак чонунуң салгалда-ры-даа кады чурттап чоруур ийик. Хөөлбек суг дээш тос башка тарай-көшкүлээни ол.

Дегут ДЕМЧИК.

Чаа-Хөл суур.

Бирги каналга быжыг сорукут күзээн

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Бирги каналдың чиңгине директо-ру Константин Эрнстче бүгү коллективке-быжыг тура-сорукут күзээн телеграмм-ны чоруткан.

Каналдың телеоператору Анатолий Клян-ның Донецкиге өлүрткени-биле холбаштыр-ханы кажыыдалын Шолбан Кара-оол илергей-лээн. Ооң телеграммасында мындыг сөстөр-бар: «Хүндүлүг Константин Львович, Донец-киге амызындан чарылган телеоператор-Анатолий Сергеевич Клянының төрөлдөринге, чоок кижилеринге болгаш шынчы коллегала-рынга деткимчениң болгаш ханы кажыыдал-дың сөстөрүн хүлээп ап көрүңер. Ол боду-нуң назынында бөмбүрзектиң дыка хөй «изиг-точкаларынга» чедип каапкан, а акы-дүңма-Украинаның девискээринге өлүрткен кижидир. Сагышка аарышкылыг, хомуданчыг, кижиги сагыжыңга кирбес чүүл-дүр. Быжыг ту-ра-сорукут болурун Бирги каналга күзедим. Анатолий Клян бодунуң чуртунга ыдыкты-биле бараан болуп келген! Силерниң-биле-кады качыгдал тур бис».

Оператор Анатолий Клянының Донецкиге-өлүрткени-биле холбаштыр Бирги канал медег-лел кылган. Шериг кезектериниң бирээзиниң-чоогунга тайбың хамаатыларны украин шериг-лер июнь 30-де боолуп турганының дүңезин-де ол өлүрткен. Ополченнерниң дузазы-биле-солдаттарның авалары оолдарыңа ужурашкан, ооң соонда оларны аалдарыңа алгаш баар-деп планнаан, а Россияның элээн каш канал-дарының корреспондентилери ону тырттырар-деп турган.

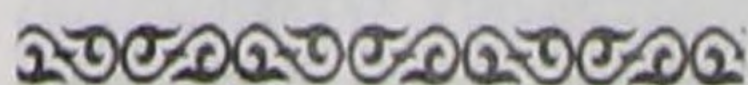
Анатолий Клян балыглангаш безин тыртты-рарын уламчылап турган, ок ооң иштинче кире-берген. Анатолийге ооң коллегаларының, авто-бус чолаачызының дуза чедирип турары кадр-ларда көстүп турар. Ооң медресели бар турда-ла тырттырар ажылын кагбаан, удаваанда-ла-аар балыгланганындан мөчээн.

Украинаның чөөн талазынче сургакчы-лаашкындан ол даартазында чанып кээр тур-ган. Телекамералыг кижиги кайы ырактан-на-илдең болгай, оозун бодаарга ону өш-биле-аткан хире. «Анатолий Клян — тергии эки-оператор, медээлер дамчыдарының талазы-биле журналистикада ат-сурагылыг кижилерниң-бирээзи чораан. Югославияга, Иракка, Сирияга-чедип каапкан, он-он изиг точкалардан бүдүн-бүрүн чанып кээп турган. Украин эрге-чагыр-галар ол чуртче кирер кижилерни назы-ха-рын барымдаалап кызыгаарлап эгелээн турда, ол сургакчылаашкынче чоруур күзелин Толя-боду май айда илереткен, аныяктарны кири-бөй турар-дыр, ашак кижиниң оруу ажык деп-баштактынып турган. Бо неделяда ол шөлээ-жөүр дээрге ону солуур кижиги чогуңдан редак-цияга артып калган, ону солуур кижиги, шынап-ла, чок» — деп, Бирги каналдың медреселинде-чугаалап турар.

«Толяның кадайы, ийи уруу болгаш уй-нуктары артып калган. Оларның-биле кады-өскүссүрөп калдывыс. Ооң уйнуу өске мерге-жил күзевээн, ол Бүгү-россияның кинемато-графия институтунда оператор мергежилде-өөренип турар. Толяның кылган ажылын бис-уламчылаар бис, украин эрге-чагыргалар бисти-корга бээр деп кордавазын. Ол ажылды кылыр-хүлээлгелиг бис» — деп, телекомпания медег-лел турар.

Эрткен неделяның төңүзүндө Москва-Бүгү-россияның Төп телерадиокомпаниязы-ның видеоинженери Антон Волошин-биле, а-элээн каш хонук бурунгаар ол компанияның-тускай корреспондентизи Игорь Корнелюк-биле чарлышкын езулалын кылган. Оларның-тырттырыкчы бөлүү июнь 17-де Луганск чоо-гунга миномет огунга таварышкан. Оператор-Виктор Денисовтуң окка таварышпааны аас-ке-жик болган. Антон Волошинни баштай ис чок-читкен деп санап турган, ол-ла черинге өлүрт-кени ооң соонда билдинген. Игорь Корнелюк-ол черниң эмнегезинге мөчээн.

ТР-ниң албан-езуунуң сайтызындан.

ЧЕДИИШКИНИН БОЛ,

Очерк

Катя Шырап-биле Кызылдың №2 школазынга кады өөренип чораан бис. Школага кызымаа аажок болганындан ону, медаль четпезе-даа, эки демдектерлиг дооскан. Ооң соонда оруктарывыс аңгылан берген. Катяның кайда ажылдап, чурттап чоруурун билбээн мен, чуртунда, Эрбекте, деп сураг бар.

Элээн каш чылдар эрткенде, солунга ажылдап тургаш, Би-Хем кожуунун Эрбек суурда идепкейлиг, хөй-ниитичи Екатерина Алексеевна Опей-оол деп кижини бар дээрзин билип алдым, а Катяны канчаар адаарын билбес мен, школага адазының ады-биле адаар эвес. Ол ажылгыр кижини көдээ Советтин депутатынга-даа, суму даргазынга-даа сонгуп ап турган, а ол ажылды тергип эки күүседир кижини дижит үнелелди хөй удаа дыңнаан мен. Журналист мергежилим аайы-биле ол кижиниң дугайында солунга бижизе, ол Катя эвес ирги бе деп бодал баштан ыравастай берген, бир эвес Катя эвес болза, ооң кайда ажылдап чоруурун-даа айтыргай мен. Ынчалза-даа күзел бир аңгы, аргалар өске боор чүве-дир ийин, ажыл-албан аайы-биле Эрбекке чеде берзимзе-даа, келир үедеги очергим маадыры Опей-оол дарга Кызыл кирген, азы кожуун төвү чоруй барган, бир болза малчыннар аалдарын кезий берген дээн чылдаганындан ужуражылган бүтпейн турган.

Бир чылын школа доосканывыстың юбилейинде чыылган бис. Үрде дилээним Катя Шырап база чедип келген. Ооң-биле хөөрежи ора: «Силерниң суурда сен ышкаш Катя деп аттыг, ынчалза-даа Опей-оол деп фамилиялыг аажок ажылгыр херээжен кижини бар-дыр, ооң-биле ужуражыр дээш чадашкан-дыр мен ийин»-дидим. Катя аажок каттырып-каттырып: «Ол мен-дир мен ийин, ам фамилиям Опей-оол апарган»-диди. Баш муңгаш айтырым шак ынчаар чаңгыс минута дургузунда шиитпирлеттинген.

— Тус чер бот-башкарылга органнында эки ажылдап чоруур херээжен удуртукчуларны мактап бижири сорулгалыг кижини мен, бодун дугайын чугаалап көрөм — деп дораан «сегирип» алдым.

— Мактаныр хире ажыл кылбаан мен, өскелерден онзаланыр чүм-даа чок, ажыл-ишчи херээжен чон эмгежок, оларның бирээзин бижири көр — дээш, Катя уг чок болган. Канчаар-даа дилээримге хоржок, «Бужурганчының, сокса» дээр.

Ооң соонда хөй удаа ужурашкан мен. Ажыл-агый талазы-биле каш чугаа солчур турдувус. Очерк бижири дугайында сөс үндүрүп кээримге, ле, менден дезиптер. Черле

кезээде-ле чайы чок болур, дүвү-далаш чоруур кижини болгай. Бистин республикавыс Россия биле Тываның демне-жилгезиниң 100 чылын демдеглээринге белеткенип турар үеде, ол пенсиялай бергенде, харын ооң-биле чугаа кылыр аргалыг болдум. Байырлалдың теви күштүг турган боор, ооң чугаа-зы ижин-кара чок болду.

— Бо төөгүлүг болушкунун ужу-утказын бодап олур, кижини бодунун эрткен амыдыралын чайгаар сактып келир — деп, ол дыка бодамчалыг чугаалады. — Мээң назы-харым 60 ажа берген, ынчангаш ол чүс чылдың чартының хөй кезини карактарым-биле көргөн

өске черлерде чурттап чоруурлар. Кызылда болгаш Тываның өске кожууннарынче көшкүлей бергеннери база бар. Чамдыктары-биле ужурашкылаар-даа мен, эрткен-барган амыдыралывысты, эргим Эрбээвисти сактып дыка-ла хөөрежи бис. Көжүп келген өске сөөк-омак улустар Эрбектин хөгжүлдизинге боттарының үлүг-хуузу кириген тыва чаңгыс чер-чурттугарывыс-биле бир дөмей даанган ажыл-херектерин эки күүседип чорааннар. Оларның аразында көскү удуртукчулар-даа, культураның, уран чүлдүн ат-алдарлыг ажылдакчылары-даа, көдээ ишчилер-даа хөй.

Ат-алдарлыг, чонунга

даары-биле чоруткан. Каа-Хем кожуунда Суг-Бажы деп суурга келген бис. Аңаа база орус, тыва кижилер холуй чурттап турганнар. Колхозчулар шалыңын акша-биле албас чораанын сактыр мен, күш-хүнү кылдыр биждип аар, акша орнунга тараа, картофель, ногаа аймаа, эт алыр турган. Бистин бажыңывыстың кладовказының со-лагай талазынга чиңге-тарааны, оң талазынга кызыл-тасты уруп каар чүве. Ол чылдарда дүжүт эки үнүп турганындан ону машина-машиназы-биле эккээр чораанын утпаан мен. Дуңмам-биле ону сүзүп ойнап-даа турган бис. Улуг улус көрүп каар болза, хоржок: «Тараа дээрге

Павлович Опей-оолга аны тургаш-ла барып алган. Аас-кыжиктиг, эп-найыралдыг чуртта чорааннар. Чолаачылап турга кижини. Аажок арыг-силиг, кырум-чурумнуң, өскелерге дуураа, арга-сүмө айтырарга чажам дивес, биче сеткилди кижини чораан. Айыыл-хала кижини манаваан үеде келир болгай, эргим эки Маадыр-оол бөртемчейден аныяк назынында ла чоруй барган. Ооң амыдыралдан эрте чарлып чоруканынга Катя ам-даа аажок хомудап, чоктап чоруур. Олар 3 уруглуг: бирээзи — кыс, ийизи — оол. Катя — сес уйнукут аас-кежиктиг кырган-ава.

Чугаа чүс чылга хамаарыштыр болуп турар болгай, ынчангаш ооң өгбелериниң дугайын сонургааным чөп. Ол мынчаар харыылады:

— Мээң өгбелерим Эрбектин бөдүүн чурттакчылары чорааннар. Ачамның талазындан кырган-ачамның ачазын Оюн Шывык дээр. Ол бүгү назыында бөдүүн арат бооп чурттап чораан. Ооң оглу, мээң кырган-ачамның ады Карашпай. Ол аныянда ажыл-амыдырал сүрүп, татар садыгчыларга хөлезиленип, оларның тыва улустан садып алганы чылгы малын Иркутскиге чедир сүржүп чораан. Ындыг хөлезиленикчилер чүгле кырган-ачам эвес, өскелер-даа турган. Иркутск хоорайның аэропортуңдан ырак эвесе «Эрбекская» деп кудумчу бар дижит чораан. Ынчан ол черге ажылдап барган тывалар аңаа чурттап, боттарының оран-савазын тудуп турганы чадапчок.

Ачамны Алексей Карашпай Шырап дээр. Аныяндан идепкейлиг, өөредилгеге сундуг, кады-кожа чонунга хүндүткелдиг кижини чораан. Ол орус, татар дылдарны эки билер, хөй-ниити-даа, күрүне-даа ажылдарындан кажан-даа чажам дивес, бодунуң ак сеткили-биле киржир чаңчылдыг турган. Ону Кызылче, колхозтар даргаларының школазынче өөредип чорудуптарга, шылгараңгай өөредилгелиг сургууларның санынга кирген. Ол 1956 чылда дипломнуң, агроном болгаш бухгалтер мергежилдик чанып келген. Мергежилдиниң аайы-биле хөй-хөй чылдарда чонунга бараан болуп келген. Ооң дипломун ам-даа шыгжап, уругларымга, уйнуктарымга улуг чоргаарал-биле көргүзүп, бодунуң улуг өгбезинден үлегер алырын оларга чагып чоруур мен. Мээң ачам мөчээн соонда безин ажы-төлүн кижизидип чоруур деп бодал-даа мээң бажымга кирер чүве.

Ачам шыдыраа ойнаарына ынак чораан. Ындыг өөрү база суурга хөй турган. Чижээ, кожавыс башкы Константин Балчий-оол-биле хондур-даа шыдыраалаптар. Колхоз даргазы Ховалыг Нурсат база олардан чыда калбас, орайтай бергенде безин чедип кээр.

Авамны Биче-Уруг дээр. Оон

1974 чыл. Екатерина Опей-оол өөреникчилери-биле.

херечи-дир мен. Шынап-ла, бо төөгү-биле холбашкан хөй-ле чүүлдер мээң сагыжымга арткан.

Өскөн, төрөөн суур — Эрбек. Күчүлүг Енисейниң унунда, чурумалдыг черде турар суурну чүс ажыг чыл бурунгаар тударынга, ону хөгжүдеринге киришкен каш кижиден адап көрейн. Оюн Сотпуй-оол ТАР ордениниң эдилекчизи чораан, сураглыг малчыннар Сарыг-оол Кызыл-оол, Оюн Содуй-оол олар Ленин ордени-биле шаңнаткан мурнакчылар чорааннар. Ындыг төлөптиг эрбекчилер дыка хөй, оларның аттарын маңаа адаары болдунмас дээрзи билдингир, ады кирбээннериниң ажы-төлү ол дээш мени буруудатпазын диледим.

Бичини турар шаамда аңаа орус болгаш өске-даа сөөк-омак чурттакчылар хөй турган, оларның чамдыктары он-он чыл бурунгаар Саян артындан көжүп келген, ында турумчаан кижилер болган. Ам бодап чоруурумга, орус хаан Тываны хайгааралга алган соонда, бо ырак-узак черге эки амыдырал сүрүп көжүп келген чон хире. Эрбекке чурттап чораан Казанцевтерни, Сухановтарны, Брюхановтарны, хакастар Топовертерни, чуваш Дмитриевти канчап уттур боор. Аажок ажыл-агыйы, чонунга хүндүткелдиг улус. Оларның ажы-төлү аңаа төрүттүнген, бистин-биле кады өскөн, ам

хүндүткелдиг тывалар база Эрбекте эвээш эвес. Дыка хөй чылдарның дургузунда Эрбекке чурттап, ол совхозту директорлап, ооң хөгжүлдизинге биче эвес үлүг-хуузу кириген Алаш-оол Бакулович Монгушту онзалап демдеглээр мен. Мээң ажыл-амыдыралымга улуг арга-сүмени кадып чораан хүндүткелдиг дагдыныкчым чүве.

Бистин-биле кожа чурттап чораан татар кырган-авай Екатерина Хабибулины ам-даа утпас мен. Аажок чагай сеткилдиг, дузааргак угбай чүве. Тарып алган кат-чимизин, быжырып алганы хлеб-булочказын ыялап-ла биске эккеп бээр. Мээң Катя деп атты ол кырган-ава-биле атташ болзун, шак ындыг холу чемзиг болзун дээш тывыскан дижит.

Орус болгаш өске-даа сөөк-омак улус көжүп келген соонда Эрбек суур-даа туттунган, аңаа орус, тыва чон холуштур чурттап берген. Бодунуң улуг чуртундан чедип келген чурттакчылар бистин Эрбекке дораан ижигип, тывалар-биле эп-найыралдыг чурттап берген, мээң өгбелерим сактып чугаалаар чүве. Олардан огород тарырын, бажың-балгат тударын, быжыг херим-кажаа кылырын, орус аш-чем кылырын өөренип ап турган. Келген чон тыва далганы, хойнуң изиг ханын чип өөрени бергеннер.

Мен бичини турумда, ачамны «Совет Тыва» колхозче ажыл-

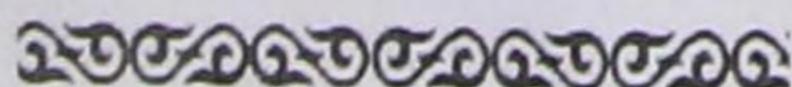
ыдыктыг чем-дир, ону кырылап болбас!»-деп шыңгыла кончуур. Кичээлдээрде, аштай бергеш чиир дээш соктаан чиңге-тараа алыр апарган бис, бир хүн башкывыс: «Бээр тараа эккелбеңер, шала кырынче төгөрдир силер» деп чемелеп-даа турган.

Күскү үеде кышка белеткел эгелээр. Кызыл-тасты аът тергезинге салып алгаш, дээрбеже ачам чоруптар. Ооң далганын улуг ийи аптарага курлавырлап уруп аар. Орус өөрүвүстен өөргенивис капуста дузаар ажыл база бар. Бистин өгбүлевис 2 улуг доскаарны долдур дузаар чүве. Чүгле кижини чемин эвес, ыт, хаан чиир чемни база ынчан баш удур белеткээр турган. Авам хлеб, калачи, шангы быжыраарын орус кожаларындан дораан өөренип алган болгаш, чүгле өгбүлезин, чоок кижилерин чемгерип турган эвес, үнген-кирген чонун ооң-биле хүндүлөп чораан.

Ниитизи-биле алыр болза, мээң бичини Эрбээмниң-даа, өске хоорай, суурларның-даа ажыл-амыдыралынга орус болгаш өске чоннарның салышкыны улуг болган деп санаар мен. Өгбелеривистиң шилилгези мерген болган дээрзин бөгүнгү амыдырал көргүзүп турарын Катя бадыткады.

Кады өөренип чораан эжимниң хуу амыдыралы мени сонургадыры чугаажок. Ол чаңгыс суур чурттуг Маадыр-оол

ЕКАТЕРИНА АЛЕКСЕЕВНА!

шөлзэн дыштанып орга-
бо назыда черле көрбээн
Холу черле куруг орбас,
ла бир-ле чүвени кылган
кижи. Орус печкага чем
ткел каарга, таан чиксен-
ийин.

Чаш чылдарың канчаар
енил?

Ээрбекке төрүттүнгөн
деп үстүндө чугааладым.
е ажил-амыдырал аайы-
биче када өске черлерге
тап чораан дээрден башка
н үнүп, өске черже көжөр
л менээ кажан-даа тур-
Эргим чуртум, энерелдиг
ээмни каап шыдавас бол-
мен. Кайгамчык черге чаш

арым эрткен. Кежээлерде
номчуур, тоолдар дың-
чордувус. Номну өөрүм
пар-биле ээлчежи ыткыр
уур турган бис. Тыва даа-
шыдыраа — ынак оюнна-
с. Клубка кинолар кээрге
р сөктүп чоруп каар бис.
еттиң өртээ беш көпеек
н, ол безин дайын соо-
чылдары турган болгаш,
ыкта тывылбас чүве, ак-
чок кижиге өске өөрү-
рер, азы дагааның 2 чуур-
биле санажыр (апар).

шагның аныяк-өскенин
ап чоруурга, «Көдээге
аранчыг, кылыр чүве чок»
р. Оларга дискотеканың,
анчыларның, кулак ча-
же алгыртыр хөгжүмнүн
лпези чөп. Бир эвес кайы-
нчок чүүлдерге сунду-
н, шынап-ла, хостуг үени
итирер деп бодап алзың-
ндыг-даа «дүмбей суур-
ва чоннуң шаг-төөгүден
ылып келген ажилын күү-
ажы-төлүңгө ойнадып

оюннарын безин ойнап
олар дыка хөй. Үстүндө
ааным шыдыраа, даалы-
гыда, чаштынар, тевек-
«кара-ыаштаар»... дээш,
оюн чок дээр! Оон аң-
аа үениң янзы-бүрү оюн-
шкinnerи кайда-даа
гле ол эвес, төптен-даа,
егионнардан-даа артис-
ктаамал кээр болгай. А
н бүгү хевирлери суур
нде сайзырап турар.
аш, чалгаараар чай бо
өдээде чок деп санаар

ди чылдарымда ийи
йырлалга ынак чордум.
7 биле Май 1. Ол хүн
элирге-ле садыгга кон-
маан садар. Ону норма-
н болур—бир өг-бүлөгө
рамм. Ону садып эк-
лдыр авам айбылаарга,
күзелдим-биле баар
лчыгаштар туткан мээң
аза хөй болур. Хөглүү,
ү аажок, шупту улус
рүп турар, шынап-ла,
л хүнү оон илдең.

чаңгыс черге турар
дунуң тавы-биле бурун-
чоруп каар — деп, ол
ады.—Улгадып, школа-
уп алдым. Ам өөренир

азы ажилдаар херек. Ынчан
ажыл-агый кайда-даа хөй чү-
ве болгай. Школада шала чуур
олут хосталы берген дээрге,
аңаа чеде бердим. Амды-
зында мергежил чок кижиге оон
өске кандыг ажил кылыр боор.
Школаның директору Доржу
Васильевич Мартый-оолга бил-
диришким сундум. Ол кезек
номчааш: «Барып-барып Кызыл
хоорайга школа дооскан кижиге
ни аштакчылады бээрге болур
чүве бе, эки өөренир чорааның-
ны билир мен. 3 класска баш-
кы херек, аңаа ажилдай бер»
— деп, кыңчыктырар-даа арга
чок болган. Чөпшээрэжилкен
мен.

Башкы ажилы — нарын
ажыл. Тускай эртем чок кижиге
берге болган. Каш чыл ажил-
дап чорумда, тускай эртемниг
специалистер чедип келген,
өске ажил дилей берген мен.
Амыдырал хандырылга комби-
надының Ээрбекте пунктузун-
га эргелекчи херек деп сураг
үнгөн. Комбинаттың директору
Алексей Иванович Костен-
ковка баарымга, кандыг-даа
дадагалзал чокка, эки ажил-
даарымга бүзүрээш, хүлээп
алган. Шынап-ла, оон бүзүр-
лин шынзыктырган мен, хүндү-
лел бижиктер-биле шаңнадып,
«Коммунистич күш-ажылдың
шалыпчызы» деп атты меңээ
тыпсып, чуруумну хүндүлел
самбыразынга азып турган.
(«Өршээ-дадай, мактаны бер-
дим бе?» — дээш каттырды).

Эртем-билиг чок болза хор-
жок деп чүвени кажан-даа ут-
пайн чораан мен. Чоннуң амы-
дырал хандырылга адырынга
ажылдап тура, Тываның көдээ
ажыл-агый техникумунче бот-
өөредилге-биле кирип алдым.
Техникумну «кызыл» диплом-
биле доостум. Зоотехник мер-
гежилим аайы-биле төрөөн
совхозумга ажилдай берген
мен. Чаңгыс чер-чурттугларым
мени Ээрбек көдээ Соведи-
ниң депутадынга база соңгуп
алганнар. Оларның бүзүрелин
шынзыктырар апар. Депутат-
тар комиссияларын удуртуп,
аңгы-аңгы даалгалар күүседип,
чай-хос чок чоруп турган мен.
Чүге дээрге меңээ кол-даа,
хөй-ниити-даа ажилы дөмей,
ыяап эчизинге чедир күүседир
херек. Чонунга хүндүткелдиг,
төлөптүг удуртукчулар деп
үнеледип келген кижилер-би-
ле ажилдап чораанымны улуг
аас-кежим деп санаар мен.
Ам адаарым удуртукчуларның
дугайын чугаалап турарым ол.

Бир хүн мени Бии-Хем ра-
йон Совединиң күүсكومунуң
даргазы Михаил Каң-оолович
Дамчай келдирткен. Ол депу-
тат ажилымдан эгеледи, кан-
дыг-кандыг чагыгларны күү-
сеткенимни сонургаан. Бирден
бир чок чугаалап бердим. Со-
веттер ажилының дугайында
элээн тайылбыр берип, мээң
ол талазы-биле билимни шыл-
гаарга, ужурун-даа билбейн,

2011 чылдың Шагаа байырлалына белеткел.

шыдаар шаам-биле харылап
орган мен. Түңнелинде даргам
«Ажырбас-тыр, билиң шы-
рак, билбезиңни өөрени бээр
сен, көдээ Советтиң депутады
болганыңда ажил дагыр деп
бодап тур бис» — дээш, Ээрбек
көдээ Совединиң секретарынга
ажылдаарын сүмеледи.

Мени бичиимден тура ада-
иём улуг улус-биле маргыш-
пас, оларның сөзүн дыңнап
чоруур чоор деп чагып чо-
раан чүве. Оон аайы-биле
болган боор, удур сөс этпейн,
чөпшээрэжилкен мен. Көдээ
Советтиң депутаттарынга са-
налдаарга, олар мени ол ал-
бан-дужаалга чаңгыс үн-биле
соңгуп алганнар. Дараазында
чыышта көдээ Советтиң дар-
газынга соңгуттум. Ажил-ишке
кызымак чоруумну депутаттар
үнелеп турганнар. Оон соонда
көдээ Советтер дүшкен, суму
чагыргалары тургустунган.
1992 чылда Бии-Хем кожуун-
нуң чагырыкчызы Кара-оол
Андреевич Маспык-оол Ээрбек
суму чагыргазының даргазынга
ажылдаарын сүмелээ.

Бодумнуң күш-ажылчы базы-
мым эгелээрде үстүндө демдег-
лээним мындыг эки сеткилдиг,
билдиг удуртукчуларга тавар-
ышканымдан оон соңгааргы
оруум шуудай берген деп улуг
чоргаарал-биле чугаалап болур
мен. Кижиге, шынап-ла,
эш, өңүк болгаш чөлөңиш
деп чүве ол. Меңээ бүзүрээ
орус, тыва удуртукчуларның
болгаш сумумнуң чонунуң иде-
гелин шынзыктырар дээш кы-
зып ажилдап чораанымны ча-
жырбас мен...

Катя ыттавайн барды. Кан-
дыг чедишкinnerлиг чораа-
нын-даа чугаалавайн барган.
Оон сеткили биче, мактаны-
рынга ынак эвес деп чүвени
билир мен. А оон ажил-агыйга
кызымаан эрткен оруктары ба-
дыткаар.

Екатерина Алексеевнаның
ажылдап турган үезинде суур-
нуң хөгжүлдеси бурунгаарлап,
мал-маган саны өзүп турган.
Бичии уругларның төрүттүнер
чоруу база мурнукузундан көвү-
дээн, өлүп хораар чоруктуң
деңнели кызырылган. Ээрбек-

ке бажың-балгат тудуу аажок
сайзыраан, чүге дээрге чон
чер участоктарын хуужудуп,
бажың-балгатты тудуп эгелээ.
Ылаңгыя чединмес өг-бүлелер-
ге чуртталга шөлүн тудары-би-
ле чээлилер, субсидиялар алы-
рынга суму даргазы дузалажып
турган.

Көдээниң чурттакчылары-
ның, ылаңгыя аныяк-өскениң
хостуг үезин чөп эрттирерин-
че улуг кичээңгейни Екатерина
Алексеевна салып келген. Оон
башка арага-дарыже сунду-
лаар, кем-херек үүлгедир дээн
ышкаш багай чүүлдер дораан
тыттып келир болгай. Хамыкты
мурнай клубтуң ажилын эки-
жидер сорулга салдыган. Оон
септелгезин кылгаш, чаа дериг-
херекселдерни, оон иштинде
компьютерни, телевизорну са-
дып салган. Ол шагда компью-
терлиг улус ховар турган, ону
сонургап чон клубка чыгыр,
телевизорну база аңаа коллек-
тивти-биле көөр. Клуб езулуг-
ла «культура одаа» болу бер-
ген.

1986 чылда Шагаа ба-
йырлалын Ээрбекке бир
дугаар эрттирген. Чон ону
дыка сонургап чыылган,
хөглээшкенинде кызыгаар чок
болган деп болур. Тывалар-
ның эрги езу-чаңчылдарын
эгидери-биле холбашкан бир
дугаар улуг ажил ол болган.
Аңаа белеткенип турда чам-
дык идепкей чок кижилер
безин кандыг-бир даалганы
бээрин дилеп турган. Эрги
шагның байырлалын «дирги-
зипкен» дээш партия райко-
мунуң талазындан чеме-хала-
даа дыңнаан.

Кожуунуң көдээ Советтери-
ниң аразынга болган чарышка
Ээрбек 1987 чылда бирги чер-
ни алган. Суму даргазын ажил-
ды бек деңнелге организас-
тап турары дээш Моол Арат
Республикаже баар путевка-
биле шаңнаан. Ол шаңнал Е.А.
Өпей-оолду улам сорук кири-
ген.

Чонну күш-культура болгаш
спортче хаара тудар дээш хөй-
хөй аргаларны суму чагыргазы
ажылдап келген. 90 чылдарның
эгезинде суурга «Мээң суурм—

мээң салым-чолум» деп спортчу
байырлал эрттирер дугайында
саналды Өпей-оол үндүрерге,
суурнуң активи деткээ. Ону
бек деңнелге эрттиргенин
ээрбекчилер ам-даа утпааннар.
1995 чылда, Тиелелениң 50
чылын уткуштур, тыва эки тура-
чыларга тураскааткан дыка хөй
ажылдарны кылган. Оларның
аразында спортчу маргылдаа-
лар база хөй болган. Эки ту-
рачыларга тураскаалды суурга
суму даргазының эгелээшкени-
биле тургускан. Ажил-ишчи
удуртукчу Е.А. Өпей-оолдуң ди-
лээн сурагылыг «алдыңчы» Ана-
толий Неволин деткип, тудуг
материалдары, машина-техни-
ка-биле дузалаан.

— Өпей-оолдуң ажилыңга ха-
маарыштыр чечени-даа чугаа-
лап болур — деп, Бии-Хем ко-
жуунуң удуртукчузу чораан
Кара-оол Андреевич Маспык-оол
чугаалаар. — Оон кириген үлүг-
хуузуңуң түңнелдери Ээрбекте
ам-даа көстүп турар. Шудур-
гу күш-ажылды удуртулга база
үнелеп келген чүве. Хөй санныг
хүндүлел бижиктерни тывыскаан.
Черле ынчаш, Екатерина Алексе-
евна дег ажил-ишчи, шимченгир-
тудунгур херээжен удуртукчулар
ховар деп дидими-биле чугаалап
болур. Ону Мөңгүн-Тайганың
«Мөген-Бүрен» КУБ-туң дирек-
тору Өшкү-Саар Аракчаевна
Ооржакка харын дөмейлээр мен.

Е.А. Өпей-оол ам хүндүлүг
дыштанылгада. Амыдыралды бу-
рунгаарладып, ажил-ишти баш-
тап чоруур аныяктарның келгени,
оларның шийтпирлиг, соруккур
чоруун көргөш, ол чоргаарланыр.
Ынчалза-даа назын халыыны деп
чүве кончуг, алдагал, частырыг
кылыптып болур, ынчангаш боду-
нуң шаа-биле арга-сүмени кадып,
дуржулгазын ам-даа дамчыдып
чоруур. Аныяктар дагдыныкчы-
зын хүндүлөп, сөглээн сөзүн ки-
чээңгейге ап, чедишкinnerин
өөрүшкү-биле дыңнадып турар-
лар деп ээрбекчилер чугаалаар-
лар. Оон аңгыда суурда эртип
турар янзы-бүрү мөөрейлерге,
көрүлдөлөргө, чыыштарга кир-
жип, хөй-ниити амыдыралга үлүг-
хуузу ол кирип чоруур.

Федералдыг эрге-байдалдыг
апарган байырлал — Россия биле
Тываның демнежилгезиниң 100
чылын уткуштур Е.А. Өпей-оол
боду хуузуңда база белеткенип
турар. Бичизинден тура даа-
ранырынга сундулуг болгаш ол
байырлалга уткуштур даараныл-
га кылыгларының хуу делгелге-
зин суурга эрттирер сорулгалыг.
Оон-даа аңгы планнары хөй. Ол
чажыдын Екатерина Алексеев-
на ажитпайн барды. «Үе кээрге,
көстү бээр» — деп кагды.

Чорууң чогузун, үүлө-херээң
бүдүп турзун, ажил-ишчи, сорук-
кур, дузааргак чаңгыскалсчыым,
Екатерина Алексеевна!

Дангыт Чыдым,
Россияның Журналистер
эвилелиниң кежигүнү.
Чуруктарны Е. Өпей-оолдуң
архивинден алган.

Эрткен вектин чээрби чылдарында Совет Россияга революсчу темага янзы-бүрү хөй шиилерни бот-тывынгыр режиссерларның болгаш артистерниң тургузары нептерей турган. Оларның салдары-биле пролетарийжи чаа культураның бо хевири ши уран чүүлү деп чүвениң сураа безин дыңналбас Россияның кыдыг-кызыгаар черлеринге безин чеде берген. Ону Тывага эккелген кижилерниң бирээзи — журналист, чогаалчы, сөөлүнде барып «Чиңгис-Хаан», «Батый», «Сөөлгү далай» деп бүгү делегейге алдаржаан номнарны бижээн, «Чиңгис-Хаан» деп романы дээш Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында күрүнениң Сталин шаңналының лауреады болган Василий Ян.

Орус-япон дайынының болгаш бирги делегей дайынының киржикчизи, Петербург хоорайның 1-ги гимназиясының башкызы чораан, Санкт-Петербургтун Телеграф агентилелиниң Турцияга болгаш Балканнарга корреспондентизи, Ортаа Азияны, Чоокку Чөөн чүктү, Персияны, Төп Россияны, Англияны кезип каапкан Василий Григорьевич Янчевецкий (чогаалчы ады Ян) биле ооң кадайы Мария Алексеевна Маслова 1920 чылдың төңчүзүнде Бии-Хемниң Өөк суурнуң көдээ школазынга ажылдай бергеннер. Школага башкы ажылы-биле чергелештир Василий Григорьевич совет күрүнениң кол медээлер органы Россияның Телеграф агентилелиниң Урянхай крайда информатору турган.

Василий Ян биле ооң кадайы Мария Алексеевна 1921 чылды уткаан Чаа чыл елказын организастап эрттирген. «Хамааты дайынының соонда, школага Чаа чыл елказы Өөк суурнуң тараачыннарынга шуут чаа чүүл болган. Елка дугайында дамчыр чугаа ол чоок-кавыга дүрген тарай берген. Чаа чыл елказын көөр дээш, ырак сууржугаштардан

Василий ЯН — чогаалчы, режиссер

безин кижилер ажы-төлүн эдертип алгаш кээп турганын чогаалчының оглу Михаил Янчевецкий сактып чугаалаан. Школага чыылган чон сыңышпаан, Елка байырлалын сонуургааннар ол хире хөй болган. 1921 чылдың январь — март айларда элээн каш шиилерни бижээш, көдээ школага сцена кылгаш, тус чер чурттуг бот-тывынгыр артистерниң дузазы-биле тургускан. Ол дээрге 1921 чылдың январь айда «Кызыл шеригжи сылдыс» деп чаңгыс көжегелиг комедия, февраль айда «Кызыл бөртчүгеш» деп шиижиткен тоол дээш, оондаа өске. Шиилерниң дузазы-биле Россияда чаа болушкуннарны чонга, эң ылаңгыя бичии уругларга, аныяктарга чогаалчы тайылбырлап бээрин кызып турган. Хамааты дайыны чаа-ла соксаан, чурттакчылары бай болгаш яды, актар болгаш кызылдар деп ылгажыры чавырылбаан, бир ужунда кызыл партизаннар, өске талазында бай-шыдалдыг тараачыннар чурттап турар Өөк суурга кижилерниң амыдыралдың чаа байдалдарына тааржып чурттаарына Василий Янның тургускан шиилери дузалыг болганы чугаажок.

Шиилерни канчаар тургузуп, аңаа кымнар ойнап турганының дугайында бижээн Янның демдеглелдери артып

каан. «Моторскиден кудагай» деп шииде Лукерьяның ролун Анна Филиппова, Дарьяның ролун Надя Чихачева, кудагайның ролун Паша Кирдеев, солдаттың ролун Фирс Сафрин ойнап турган. Өөк школазынга Василий Янның ажылдап, шиилерни тургузуп турганының дугайында бот-тывынгыр артистерниң бирээзи Глафира Даниловна Юркина 1980 чылда мынча деп сактып чугаалаан. «Миша Янчевецкий-биле кады өөренип турган бис. Школаның бир өрээлинге бистер, өөреникчилер, чурттап турдувус. А өске өрээлге — бистиң башкыларывыс Василий Григорьевич биле Мария Алексеевна база оглу Миша. Дыка найыралдыг бис. Мээң ачам скрипкага ойнаар кижин. Ачам скрипказын Өөк школазынга белекке берипкен. Миша Янчевецкий-биле кады шиилерге дыка хандыкшылдыг ойнап турган бис».

«Суур өлүг уйгу-биле удуп чыдыр. Ону чүнүң-биле оттурарыл? Кижилерниң бойдустан салым-чаянын канчаар шимчедиптерил? Араганың коргунчуг дүлгээзиниң уржуунда салым-чаянныг чеже кижилер билдинмес бооп артып каарыл? Театр! Суурну оттуруптар чүве бо-дур! Театр — дүмбей, бүдүүлүк чорукка удур күштүг чепсек бо-дур! Үжүк-бижик билбес кижилерге безин ооң дылы билдингир. Бистиң «уйгужу» суурвуска эргежок чугула чүве бо-дур...» деп Василий Янчевецкий чүс хире чыл бурунгаар бижээн.

Тывага улус өөредилгезин организастаарына, культураны нептередип эгелээринге ооң кириген үлүү, төөгү болгаш этнография талазы-биле шинчилелдери амга чедир долзуу-биле үнелеттимээн. Бии-Хем кожуунга чогаалчы Василий Янның хөй-ниити, культура болгаш ши режиссеру ажыл-чорудулгазының ужур-дузазын орайтап медресеп билип, ооң дугайында төөгү материалдарын озалдап чыып эгелээни хомуданчыг.

«Чиңгис-Хаан», «Батый» дээш, өске-даа чогаалдарны бижири бодал Василий Янга ол Тывага чурттап турда тыттып

келген чадавас, азы бо чогаалды бижири дээш, төөгүлүг болуушкун болуп турган тыва черге чедип келсе даа чыгыш. Бии-Хемниң, эң ылдас Өөктүң тыва чурттакчылары-биле, вецкий дыка чоок харылзажып, чамазы-биле найыралдажы берген. «Тываларже бо-ла чоруптар. Бир оларның байырлалын барып көрүп ачам мени эдертип алган. Сары деп тыва араттың аалынга бо-ла бээр бис. Ол кижин хөй ажы-төлдүг оларның-биле ойнаар мен. Сарыг дун өөнге хонуп, кара ширтек кырга удуп, оларның-биле кады чечен турдувус» — деп, Михаил Янчевецкий сактып чугаалаан.

Тываларның аразына ийи чыл тааш, оларның эрте-бурунгу төөгү сонуургап, амыдырал-чуртталгазы байдалын, аажы-чаңын хайгаарал, чылдарын чогаалчы шинчилеп турган чугаажок. Ортаакы Азия, Чоокку чүк, Турция дээш, өске-даа черлер чораан болгаш, Василий Ян өскөн оларның төөгүзүн, культуразын, азы чаңын, ал-боттарын аажок хунду турган. Ынчангаш тывалар-биле ныжып, оларның-биле найыралдажып алыры аңаа берге звес дээрзи билдир. «Чиңгис-Хаан», «Батый» дээш, өске-даа чогаалдарын бижириде, тывалардан билип алган чүүлдерни аңаа лааны чогаалдардан илдең. Тывагайында чогаалдарны база Василий бижээн. Оларның аразында «Загады озера Кара-Нор» деп бөлүк чечен чурттар бар.

Бодунуң чогаалдыкчы ажылы алыс сорулгазының дугайында чогаал мынча деп бижээн: «Кижин төрелгетени аас-кежиниң магадылалы — хосталга ынак чоннарның магальг тургузуу ажылында, тайбың кады ажылдажылдыгында. Мээң ажылым шынның болганын чаагай сагыш-сеткилдин, тайбын бидик идеяның тирилгезинге шыдашаам-биле кириген үлүүм-дүр».

Сергей БА

Школавыс 80 харлаар

Удавас 80 чыл юбилейи чоокшулап ораа Чаа-Хөл кожуунуң Булуң-Терек ортумак школазынга 1952-1955 чылдарда өөренип, 7 классты аңаа доостум.

Булуң-Терек чеди чыл школазынга беш, алды, чеди класстарга эртемнерни СССР-ниң хоорайларындан ажылдап келген орус дылдыг аңгы-аңгы нациялыг башкылар өөредип турган. Тыва дыл, чогаал эртемни Абаканның башкы институтун чаа-ла дооскан, хып дээн аныяк-чалыы башкы Александра Монгушова Допай башкылап турган.

Башкыларывыстың чамдызын утпаан шаам-биле сактып көрейин. Нина Самсоновна — күш-культураны, Нина Николаевна — орус дыл, литератураны, Софья Андреевна (Татарстандан) — эге класстарга орус дылды, Татьяна дээр башкы (фамилиязын уткан-дыр мен) — математиканы, Ивановодан келген Евгения Федоровна Морозова — биология, географияны, Тамбовтан келген Антонина Тихоновна Фалеева (Кошкарлова) орус дылды, литератураны башкылап турганнар. Антонина Тихоновна Тывага артып калган, Кошкарлов фамилиялыг кижиге барган. Булуң-Терек, Чаа-Хөл школаларга директорлааш, Тыва АССР-ниң Өөредилге яамызының сайыдының

оралакчызынга чедир депшип ажылдаан.

Кичээлдерни орус дылга эрттирер болгаш, очулдурукчу башкылар база турган. Кижизидикчи башкыларывыс — Надежда Даниловна Родина (С.К.Токаның «Араттың сөзүнде» Данилканың уруу), Мария Кирилловна Кондрашова. Уран талантылыг, салым-чаянныг физика башкызы Адам Караевич Очур (аныяк чылдарында Эрзинниң Бай-Даг, Тес-Хемниң Чыргалаңды школаларын эргелекчилээн), ыры, хөгжүм башкызы Лидия Самбуевна Кызыл-Тас (сөөлгү чылдарында Эрзин, Тес-Хем, Бии-Хемниң школаларына ажылдап чораан), эге класс, күш-культура башкызы, турза — узун, тутса — мөгө, ак-көк Сүт-Хөл чурттуг Олег Ундан-оолович Чимит-Доржу олар башкылап турдулар.

Интернат өөреникчилеринге хаак, конькини ойнаары-биле бээр, улуг-хүн-нерде даңгаар дошка хоккейлээр, суур чоогунда Кара-Даштан чуңгулаар турдувус.

Душтеки чем соонда, кижизидикчи башкыларывыс онаалга кылдыртыр. Номнар номчурувус аажок. Суурнуң ном саңындан номнар бижидип алгаш, кым хөй ном номчуур звес деп

мөөрейлежир бис.

Интернатка кижизидикчи башкыларывыс бистер-биле кады ойнап кезээлээр, янзы-бүрү оюннар ойнадыр, а субботааларда суурнуң бичежек клувунга башкыларывыстың хылдыг хөгжүм херекселдеринге (балалайка, мандолина) ойнап берген аялгалары-биле краковьяк, подгорная, яблочная, челер-ой болгаш өске-даа танцы-самнарны теп, ойнап кезээлээр бис, башкыларывыс бистер биле-ле кады ойнап хөглээрлер.

1952-55 чылдарда Булуң-Терек чеди чыл школазы ногаа тарып өстүрериниң талазы-биле Чаа-Хөл району алдаржып турган. Школа чанында участокка ногааның бедик дүжүдүн ап келген. Ооң ажыл-чорудулгазын Иваново хоорай чурттуг Евгения Федоровна Морозова удуртуп турган. Школа чанында участокка эки ажылдаан дээш, башкының өөреникчилери Любовь Дамба-Хуурак, Анай-Кыс Ооржак Москвада улус ажыл-агый чедикшиктериниң делгелгезинче баар путевка-биле шаңнаткаш, Москва хоорай чедип, найысылалдың төөгүлүг, тураскаалдыг черлерин көөр аас-кежиктиг болганнар.

1954-55 өөредилге чылы төнүп, 7 классты доозарының күрүне экзаменерин дужаарының бүдүүзүнде шко-

лавыс директору Куулар Шыдыр башкы, класзывыс удуртукчузу Александр Монгушова Допай башкы школаның доозукчулары бистерге «Кым бол силер?» деп айтырыг салып, аттары дужунга харыларывысты демдегиле алганнар. Башкы болур ыдыктыг күлүмни бир-ле дугаар ынчан илереттин. 9 класска өөренип тургаш-ла, өөреникчилерниң шыдыраага область чемпиону болган, шыдыраага республика башкыларының каш дакпыр чемпиону чораан, бо школага 40 чыл дургузуп физика, математика (эртемнер хаана башкылаан Мартемьян Ховалыгов Меңниг-оолду Кызыл-Дагның чону, 9 школазының өөреникчилери кайыттур деп...

1955 чылда 7 класс доозуп турганда, Булуң-Терек чеди чыл школазының коллективи (класзывыс удуртукчу А.М.Допай) Бүгү-эвилелдин пионерлагери «Артек» баар путевка-биле ме-шаңнаан. Башкыларымың, өөреникчи өөрүмнүң ачызында Москваны көөр Крымга дыштаныр, делегейиниң, СССР-ниң аңгы-аңгы нациялыг уруглары-биле найыралдажып таныжар аас-кежик болган мен.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРА
1955 чылда школаның доозукчу
хоочун башкы.

Байыр чедиришкиннери

Сара Монгушовнага, изиг байыр!

Бистин ававыс, улуг угбавыс Сара Монгушовна ООРЖАК бо хуннерде юбилейин деглеп турар. Ачавыс, честевис Шен-оол Дизижинович Ооржак-биле кады ттаандан бээр 46 чыл болган. Бо өг-бүлө республикада үлегерлиглернин санынче китурары бистерге өөрүнчүг болгаш чор-тааранчыг. Олар беш ажы-төлдү, 13 уй-нуктарны төлөптиг кижилер кылдыр өстүрүп, кижизиткен.

Ававыс, угбавыс — олут орбас, кежээ кижиге. Мал-маганын тутпушаан, сад-огородун өстүрбүшаан, хөй-ниитинин ажылынга киржи четтигип

чоруур. Ол — бистернин улуг чөлөгнжигвис. Чүгле ажы-төлүн эвес, а кады төрөөннери база өөредип, эртем-билиг чедирип алырынга дузалажып, улуг деткимчезин көргүскөн.

Сара Монгушовна — чүгле өг-бүлөдө, төрөл аймакта эвес, а республикада хүндүткелдиг ава, энерелдиг эне. Россияда Уруглар фондунун Тывада салбырын 1994 чылдан 2013 чылга чедир билдиги удуртуп келген. Ол фондунун ачы-дузасын та чеже чаштар,

та чеже өг-бүлөлөр көрбээн дээр. Фондуга Тывада ат-сураа билдингир, хүндүткелдиг кижилер ажылдап турган. С.М. Ооржак олар-биле бичии уруглар эмнелгелеринге доктаамал аалдап чедип, идик-хеп, эм-таң, ойнаарактар болгаш өске-даа чүүлдер-биле дузалап турганын чон билер.

Эргим хүндүткелдиг ававыска, угбавыска, күрүне ажылдакчызынга төрүттүнген хүнүн таварыштыр быжыг кадыкшылды, өг-бүлөзине аас-кежикти, узун назынны күзедивис.

Уруглары, оолдары, уйнукары, кады төрөөннери өмүнээзинден дуңмазы Раиса САТ.

Ортумак профессионал өөредилгениң күрүнениң эвес өөредил-албан чери Кызылдың экономика болгаш хереглекчилер операциязының эрге-хоойлу техникуму ортумак тускай профессионал өөредилгениң программалары-биле дараазында мергежилдерге өөрениринче чалап тур бис!

Кол (ниити) өөредилге баазазынга - 2 чыл 10 ай;

Ортумак (ниити) өөредилге баазазынга - 1 чыл 10 ай.

1. 080114 "Банк ажыл-херээ"

2. 100401 "Туризм"

3. 030912 "Эрге-хоойлу болгаш социал хандырылганы организаастаары"

4. 080114 "Экономика болгаш бухгалтер учеду"

5. 080118 "Камгаладылга ажыл-херээ" (адырлар аайы-биле)

6. 101101 "Гостиница ажыл-херээ" 9 (сервис)

7. 230712 "Ажылгаар информатика" (адырлар аайы-биле)

8. 034702 "Эргелеп-башкарылганың документ хандырылгасы, архив херээ"

9. 260502 "Хөй-ниити чөмөнчилгезинин аъш-чем технологиязы" - 2 чыл 10 ай.

Бистин адресивис Кызыл хоорай, Шетинкина-Кравченко кудумчузу, 41.

Тел. 8 (39422) 2-26-82, 8-923-548-67-17.

ЧАРЛАЛ

Куда платьелерин барын садып, огу чагыдып турар.

Адреси: Полевая кудумчузу, 6.

Тел. 8-913-350-12-68.

КЫЗЫЛДЫҢ ӨРҮМНЭЭШКИН КОМПАНИЯЗЫ

Уг алыр скважиналарны таарымчалыг өртектер-биле инеп турар.

Ожууннардан чагыгларны хүлээп тур бис.

Телефон:

8-923-547-1307-Евгений.

8-923-262-20-85-Сылдыс.

Уг-Аксы суурда бажың садып тур мен.

Тел. 8-923-384-3882.

Ие (өг-бүлениң) капиталының

Ие-хөреңгизин бажың тударыңга, бажың (чурттаар) садып алырыңга ажылгаары-биле чээлини бээр.

Тел. 8-923-389-70-57, 8-923-543-05-47.

Сертификаттың.
(Телевирлиг үндөзине парлаан).

Бо купонну көргүзөр болзуңарза, "ШЫН" солунга парладырыңар информация материалдарыңга (байыр чедиришкиннери, өөрүп четтиришкин болгаш кажыыдал сөзүглелдеринге) 20 хуу чиигелдени чурттакчы чонга болгаш албан черлеринге 2014 чылдың июль 1-ден июль 30-ге чедир тыпсыр.

Негелдези: информатика материалдың сөзүглели 100 сөстөн көвей болур ужурлуг.

Долу медээни 8-923-264-2222-ден билип ап болур.

"Шын" солунун чарлал-реклама килдизи.

ASIA-SIBERIA
"Азия-Сибирьден" автомашинаны ойнадып ал!

Өске белектер база бар:
- чадаг-терге;
- соңга кылдыртып алырының сертификаттары;
- жалюзи;
- соңга аштап-арыглаар херекселдер болгаш өске-даа чүүлдер.

Кылагар продукцияны
(соңгалар, балконнар, кирер бөлүктөр, пях-дан болгаш алюминийден ээкилер) садып алгаш, **автомашина** ойнадып алыр аргалыг боор силер!

Кызыл хоорай Интернациональная кудумчузу, 6 тел: (39422) 2-24-51, 8-923-217-67-87
Калинин кудумчузу, 122а ("Фрактал баазазы") тел: (39422) 5-22-46

Организаторы ИП Макаренко И.В. Детиниче лотереяның долу медээ болгаш дүрүмнери
www.asia-siberia.ru сайттан көчүрүп! Эрттирер үези 15.05.2014 чылдан 15.05.2015 чылга чедир.

Уругларның НЕВРОПАТОЛОГ эмчизиниң хүлээп алышкыны

Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 2 (парк джунда).
Ажылдаар шактары: 09.00-18.00.

Улуг-хүн — дыштаныр хүн.

Харылзажыр телефону: 8-923-267-47-29

Эмнээшкин таарышпайн барып болур, эмчи-биле сүмележир херек.

Лицензия № ЛО-17-01-000184, 2013 чылдың ноябрь 22-де Тыва Республиканың Кадык камгалал амызы тывыскан.

(Телевирлиг үндөзине парлаан.)

Садып алыкчыларның кичээнгеинге!

Тудугнун кол материалдарының сады ажиттыңан!!!

- чылыглаар чүүлдер
- сугдан камгалаар херекселдер
- бажыңның кырын, даштын каастаар чүүлдер
- тудуг холуксаалары
- дунзаалап каннаар монтаж херекселдери

Шуптузу Абаканның өртектерин-биле!

- Сантехника
- Одалга чылыгы, суг дамчыдар херекселдер
- Суугулар, котелдар

Кызыл хоорай, Калинин 122 «а»

Фрактал баазазы 5-22-46

Кожууннарда сайгарлыкчыларның болгаш солун тарадыкчыларның кичээнгеинге

Немелде акша ажылдап алыксаар болзуңарза, "Шын" солунну садарынче чалап тур бис!

Телефон:

8-(394-22)-2-03-90, 8913-340-90-09.

УАЗ автомашинага артык кезектерни барын садып ап, чогу чагыдып ап болур. Чагыдар болза, өртээниң 50 хуузун баштай төлөп алыр.

Өртээ Новосибирск хоорайны.

«Регион 17» КХН, Интернациональная кудумчузу, 115,

(2 дугаар каът) Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-88.

КХН «РЕГИОН 17». ИНН 2455030034.

Телевирлиг үндөзине парлаан.

Кызыл хоорайның 100 чылынга

ЧААРТЫЛГАНЫҢ ҮЕЗИ

Тываның Чазаа чоннуң чуртталгазының деңгээли өрү көдүрүп, чогуур байдалды тургузар дээш, чаагайжыттыңан бажың-балгаттарны тудуп турар. Республиканың хоорай, суурларында чуртталга бажыңнарының туттунуп турары дээрге бурунгаар хөгжүлдеси болгаш ажылдың үрө-түннелдиги болур. Тудуг ажылы чүгле чугаа кырында эвес, кайда-даа көскүзү-биле кылдынып турары илден.

Чамдык тудугларны шалыпкыны-биле тудуп дооскаш, ажылгалга кирип турар. Найысылалдың Суворов кудумчузунда үш каат чаа чуртталга бажыңнарын «Жилье» КХН тудуг албан чери эрткен чылдың башкы айында эгелзэн. Ол чаагайжыттыңан бажыңнарының бирээзин ол-ла чылдың декабрь айда кылып дооскан. Кайы ырактан көскү, үш каат чаа бажыңны хоорайда кири

бижидилгелиг оочурда турар өскүс уругларга берген. Чурттаар бажың оочурун үрдө маанан уругларга канчаар-даа аажок өөрүшкү. ТР-ниң Чазаа бо айтыргыны окуп эртпейн, өскүстерге дыка эки дузалал турарын демдеглевес арга чок. Чаа бажыңнарының дүлгүрүн алган чурттакчылар боттарының сеткилинден: «Чаа бажың дээш четтирдивис», «Сеткилимден өөрүп тур мен» — деп удуртукчуларга оларның чугаалап турары-даа чөптүг.

Суворов кудумчузунда чаагайжыттыңан үш каат бажыңнарының бирээзинге-ле 43 аал чурттаар. Удавас ийгизин тудуп доозар дээш тудугчулар шалыпкын ажылдап турар. Бо бажыңның иштин шеверлеп кылган, кыры шифер-биле шыптына берген, эжиктери, соңгалары салдыгын. Бригада-лар аайы-биле дашчылар, каңнакчылар дээш, тус черниң чурттакчыларын 50 хире ажыл-чыннары хаара туткан. Олар-

«Жилье» КХН-ниң тудугчулары.

ның аразында хөй чылдарда тудуг ажылынга бараан болган хоочун Алексей Шарый-оол 1975 чылдан бээр ажылдап чоруур. Ооң «алдын» холу дегбээн бажыңнар-даа хоорайда чок дизе, хөөрем болбас. Ол — аныяк тудугчуларга арга-дуржулганын дамчыдып чоруур хоочун тудугчу.

Бажыңның шеверлээр ажылдарын күүседип турар дашчылар бригаданың бригадири Демир-оол Ондар ажылының дугайында кыскасы-биле таныштырды: «Бажыңның иштин шеверлээр ажылдары кылып турар ийи бригада бар. Шалыпкын доозар дээш кызып турар бис. Бригадада колдуу аныяктар бар, Евгений Шарый-оол — 5 чыл, Седип Опей-оол 6 чыл иштинде тудугда ажылдап чоруурлар». Тууйбу-биле кылдыгын хөй аал чурттаар каат бажыңның ажылы бүрүнү-биле август айда доосту бээр дээрзин тудугчулар бүзүрелдиг чугааладылар.

«Жилье» КХН-ниң ажылы чүгле тудуг эвес, бар тудугларны септээри база тудуг албан чер-

лериниң ажыл-чорудулгазынга техниктиг хайгааралды чоруда-ры болур. Суворов кудумчузунда ажыл адалталып турар, ону дооскаш, чоокку Каа-Хемде база-ла ийи-үш каат бажыңнары кылып ажылдар манап турар деп прораб Владимир Шволлов чугаалады.

«Жилье» КХН республикада шыырак албан черлериниң бирээзи. Оларның кылган ажылдары хөй. Кызыл хоорайның Бай-Хаак кудумчузунун көскүзү-биле чаарттынып турарын аай-дедир эртип тургаш эскерип каар бис. ТР-ниң Дээди судунун бажыңы өске тудугчулардан ылгалдыг болгаш көрүштүг, а ооң чоогунда база бир чаа, чараш бажың немей кылдыгын. Ол болза, РФ-тиң Тыва Республикада истелге эргелелиниң чаа оран-савазы-дыр. Бо ажылдар «Жилье» КХН-ниң тудугчуларының ажылының түңнели-дир. Боларның ажылы-ның каш чижээн киридим.

Бо кудумчу хоорайны аян-шинчи кириген.

Ася БАЗЫР-ООЛ.
Авторнуң тырттырган чуруктары.

Чаа бажың.

Тыва Республиканың Баштыңының чарлыктары

Россия Федерациязының Иштики херектер яамызында кинология албанының 105 чыл болганынга алдар болдуруп Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

Албан-хүлээлгезин үлгерлиг күүседип чорууру дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле кинология албан төвүнүн начальниги Игорь Геннадьевич Бедринни; кинология албан төвүнүн улуг инспектор кинологу Орлан Сыкыжыкович Ооржакты шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай 2014 чылдың июнь 20 № 130.

Тыва Республикада Иштики херектер яамызының ажылдакчыларын Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

Албан-хүлээлгезин үлгерлиг күүседип чорууру дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле Россия Федерациязының Иштики херектер яамызының «Кызылский» муниципалдар аразының килдизиниң № 6 полиция салбырының назы четпээннер херектериниң талазы-биле база полицияның участок төлээзиниң килдизиниң участок төлээзи, полицияның капитаны Михаил Сергеевич Быковту;

Россия Федерациязының Иштики херектер яамызының «Кызылский» муниципалдар аразының килдизиниң «Улуг-Хемский» муниципалдар аразының килдизиниң назы четпээннер херектериниң талазы-биле база полицияның участок төлээзиниң килдизиниң улуг участок төлээзи, полиция-

ның майору Роман Александрович Доржуну;

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагырга органнары-биле кады ажылдажылга болгаш хөй-ниити корум-чурумунун камгалалын организастаар килдизиниң начальнигиниң оралакчызы, полицияның подполковниги Омак Кызыл-оолович Оюнуу;

Россия Федерациязының Иштики херектер яамызының Кызыл хоорайда эргелелиниң назы четпээннер херектериниң талазы-биле инспекторлар болгаш полицияның участок төлээлериниң килдизиниң полицияның улуг участок төлээзи, полицияның улуг лейтенанты Александр Кан-оолович Хомушкуну шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай 2014 чылдың июнь 23 № 132.

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле С.С. Дыдый-оолду шаңнаарының дугайында

Албан-хүлээлгезин ак сеткилдиг болгаш шынарлыг күүседип чорууру дээш Тыва Республикага Хамааты камгалал, чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни онза байдалдардан чайладыр база Тыва Республиканың девискээринге суглардан камгалал ажыл-чорудулганын хандыраар агентилелдин материал-техниктиг хандырылга болгаш курлавыр эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы Саян Сергеевич Дыдый-оолду шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай 2014 чылдың июнь 24 № 134.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар А.М. МОНГУШ.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

кол редактор—2-01-35, редакторнуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нийтирил-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнөр. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тираж 6058. Чагыр 79. Номери парлагже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.сч.т № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанниң Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтыгынган саннары болгаш өске-даа фактылары дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылар.

Уулгедиг болгаш

СУДУН
ШИИТПИРИН
КҮҮСЕТПЭЭН
Акша оорлааны болгаш

министративтиг хайгаар: былдааны дээш ол кижиге чурумнуг эдип чазаа лонияга ийи чыл эрттирер

Туран хоорайның чурттызы Камо Адамьянга хамаары РФ-тиң КК-зиниң 158 чүүлү кезээниң «в» пунктузу-биле мааты кижиге улуг когарал, рип, оор чорук кылганы) бо РФ-тиң КК-ниң 314.1 чүүлү административтиг хайгаары былдаар сорулга-биле чурттар черин бодунун туразы-солааны дээш оттурган кез херээниң талазы-биле шиит Бии-Хемниң район суду үндү 2012 чылдың декабрь

Улуг-Хем район судунун ишпири-биле күш дөгөп турупкан чорук кылганы дээш тирген Адамьянга хамаары бир чыл хуусаалыг административтиг хайгааралды тургускан үениң дургузунда чуртталга черинден 22 шактан 6 шакка дир үнерин, өске черже чоруп апарганда контроль органнага дыңнатпайн чоруурун, маалым хемчеглер болуп турар чиркирин судтун шиитпири-хоруп каан турган. Оон аңаа бир айда ийи катал буну чуртталга турар черин иш херектер органынга албан демдегледир деп база хүлээлген. Ындыг турбуже Адамьян органының шиитпири күүсет келген, ол дээш кеземче херээ онаажып болурун полиция ажадакчылары аңаа сагындырып турган.

Адамьян хосталга дээрге хууга эрге-дир деп санааш, эрт чылдың октябрь 11-де бодун таныыр кижизиниң акша оорлаан. Херек мынчаар болгаш Адамьян таныыр кижизиниң жыңыга келгеш 25 муң рублет чегген кижиге-дир. Бажың акшазын шыгжап каан черин уштуп чыда, эзирик болганын 80 муң рублди диван кыры оксунупкан. Келген аалчы ол шаны оорлапкаш, үне халып барган. Ооң соонда чурт турган черин кагаш, Кызыл чедип келген, найысылалга 20 чылдың октябрь 11-ден 24-ке чурт чажыды-биле чуртталга полиция ажилдакчылары туд алган.

Бии-Хем район суду херек материалдарын, херек үлгүлгө жиниң байдалын өөренип көргө талаларның болгаш күрүне ялакчызының саналын дыңнаа РФ-тиң КК-ниң 158 чүүлүнү кезээниң «в» пунктузу-биле 1 чыл 8 айга, РФ-тиң КК-ниң 314.1 чүүлү-биле алды айга хосталга казып шииткен. Ол шииткелден чамдызын каттыштырганы ийитизи-биле херээн ийи чыл шыңгы чурумнуг эдип чазаа лонияга эрттирерин доктааткан.

Александр ГУБАНОВ
Бии-Хем районнуң прокурор